

КОНКУРЕНТНІСТЬ МОВИ ЯК ЦІННІСНА Й ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Розглянуто чинники конкурентоспроможності української та російської мови. Стверджується, що конкурентність мови як головного чинника розбудови національного культурного простору залежить від сукупного впливу дії трьох чинників, або рівнів – аксіологічного, семіотичного та граматичного (морфо-синтаксичного). Аксіологічний або духовно-світоглядний визначає загальну питому вагу і представленість ціннісних смислів буття у ментальності нації, здатність останньої бути до них залученою. Семіотичний – визначає вже здатність мови до утворення нових смислів в процесі функціонування мови як знакової системи. Тут важливим є обсяг тих можливостей, що містяться у мові як інструменті передачі та розвитку смислів першого рівня. Морфо-синтаксичний – визначає можливості динамічного і гнучкого перебудовування у процесі мовлення тих морфем, лексем, використання зворотів і флексій, які беруть участь у словотворенні і здійсненні мовлення. Перспектива подальших розробок – поглиблений філолого-культурологічний і філософсько-аксіологічний порівняльний аналіз української і російської мов саме в окреслених аспектах їх функціонування та взаємодії. Вимушеною або природною спільністю багатьох епізодів історії та близькістю морфо-граматичних принципів побудови мов кожного народу, у поєднанні з відмінностями аксіо-семантичного спрямування лексем, що зумовлено об'єктивними розбіжностями соціокультурного розвитку, створюються унікальні можливості для розуміння закономірностей формування культури на рівні мови як основного механізму втілення й функціонування ідеального як фундаментальної філософської категорії.

Ключові слова: семіозис, метафора, посесивність, мова, література, мовна картина світу.

Розвиток мови, турбота про умови доступу до її вивчення, примноження засобами мови духовних скарбів нації є одним із головних напрямів діяльності національної держави й усього суспільства. Мова є чи не найсуттєвішим чинником формування національного культурного простору. Формування і втілення мовної картини світу у літературній чи народній мові, літературних пам'ятках і творах, побутовому спілкуванні, її вплив на розвиток суспільної свідомості, світосприйняття етносу і його самооцінку постає сьогодні одним із найбільш актуальних напрямів етнологічних, політологічних, лінгвокультурологічних філософсько-культурологічних досліджень.

У цьому контексті фактично будь-яка спроба досліджувати культурологічну проблематику у сфері розвитку мови тягне за собою необхідність і розмежовувати підходи та методи дослідження з комплексом філологічних наук і враховувати результати досліджень цих наук, що робить будь-яке завдання за такого порушення питання надзвичайно складним і вразливим для професійної критики. Водночас значне поширення міждисциплінарних досліджень викликано не тільки актуальністю проблем, що у них розглядаються. Міждисциплінарність – це сфера існування та проявів нового, і цей шлях є насправді сталою формою наукового руху, тим більше, що і культура виникає на межі взаємодії різноякісних і різноструктурних феноменів.

Дослідженню закономірностей розвитку мови в семіотичному, метафоричному, лінгвокультурологічному історико-лінгвістичному та інших аспектах присвячено багато праць. До проблематики цієї статті дотичні праці В. Маслової, В. Красних, О. Корнілова (лінгвокультурологічна парадигма у мовознавстві, мовна картина світу); Т. Галушко (лінгвістичні та онтологічні особливості семіозису); І. Білика (мовне вираження соціопсихологічних аспектів спілкування українського та російського етнічного типу); В. Халіпова, В. Колосова, М. Поповича, О. Забужко, С. Кримського (проблематика ментального та характеристика «суб'єктивної реальності» українського соціуму); О. Кубрякової, Н. Арутюнової, Ж. Вардзелашвілі, Ю. Апресяна, О. Селіванової (семантика мови та мовні значення, семіотичні концепти та роль метафори у мовній картині світу, метафоричні трансформації у перекладі); Т. Аношкіної, Ю. Апресяна, О. Селіверстової (когнітивний аспект термінотворення та лексична семантика, проблеми посесивності). Однак поза увагою дослідників практично залишилась проблема дослідження мови не тільки з позиції її внутрішнього розвитку і різних типів мовної комунікації, а й властивість мови і мовної картини світу існувати завдяки поширенню її поля впливу, створення власної картини світу в результаті асиміляції іншомовного простору думки і мовлення. Іншими словами, ідеться про конкурентність мов у процесі розбудови національного культурного простору. Адже в Україні, де питання двомовності стоїть дуже гостро, конкурентоспроможність національної мови та шляхи її підвищення стають запорукою створення єдиного духовного підмурку нації та її впевненого соціокультурного поступу.

Визначимо деякі вихідні позиції розгляду. Мовна взаємодія є виміром взаємодії різних культур. Навіть виходячи з об'єктивного характеру явища заміщення патернів в одній з культур у результаті процесів акультурації¹, витискування або пригнічення мовних культур інших народів не є ефективним, якщо мовні розбіжності або навіть принципова різниця мов, що зустрічаються у всьому обсязі культурної взаємодії двох культур значна або критично значна. Різниця мов постає запобіжником і досить серйозним на шляху розмивання структурних компонентів більш незахищеної мови. Коли культури історично і мовно споріднені, мова більш «конкурентно-агресивна» виступає каналом інвазії у мовну культуру іншої нації і чинником поступового і постійного тиску на іншу культуру. Зрозуміло, що наведене твердження не є абсолютним. Але практика мовно-культурної взаємодії на прикладі українсько-російської (і не тільки) історії свідчить про достатню правомірність такої постановки проблеми. Завдання вітчизняної науки, зокрема культурологічної, дослідити процеси мовної взаємодії на рівні їх витоків і зрозуміти не граматичні й синтаксичні особливості побудови двох мов, а аксіо-семантичний та лінгво-культурологічний аспекти їх взаємодії, щоб зрозуміти характер і спосіб розвитку кожної з них і знайти шляхи підвищення мовної конкурентоспроможності української мови. Зрозуміло, що досягнення цієї мети як комплексного завдання не обмежується тільки визначеними у статті висновками щодо історичних особливостей становлення й теоретичних аспектів розуміння розвитку мов, а й сприяє посиленню уваги до цієї проблеми та певною мірою окреслює напрями її подальшого дослідження.

Національні мовні картини світу, крім енергетичної взаємодії (а про енергетику національних мовних картин світу говорив ще В. Гумбольдт), можна розглянути на рівні здійснення майже загальноприродних закономірностей зростання чи змен-

¹ Николаев В. Г. Аккультурация / В. Г. Николаев // Культурология. XX век: энциклопедия : в 2 т. – Т. 1 : А–Л / под ред. С. Я. Левит. – СПб. : Университетская книга ; Алетея, 1998. – С. 16.

шення ентропії культурних феноменів, а також на особливому рівні цієї взаємодії, яким є взаємодія мовна. Водночас в останньому випадку важливим є врахування тієї методологічної позиції, що енергетична складова мовної картини світу виявляє себе і може бути дослідженою з погляду об'єктивних наслідків, які випливають із суто фізичного результату будь-якої взаємодії і трансформуються у поняття своєрідної слабкості однієї мови і, звісно, мовної картини світу відносно іншої мовної картини світу. Виявити і дослідити такі феномени можливо, коли спосіб побудови цих мовних картин споріднений, тобто може бути розглянутий у межах загальних підходів вивчення синтаксичної, морфологічної, семантичної, лексичної тощо системи як генетично споріднений, а от особливості їх історичного формування створюють такі розбіжності, у результаті яких одна мова отримує чинники домінування над іншою, що може привести до започаткування і підтримки стрімкого розвитку та формування світоглядних підстав – зрозуміло, викривлених – для проголошення переваг мови (і, звісно, культури) однієї над іншою, з усіма наслідками, які з цього випливають. Вивченню основних підходів до розуміння та бачення проблеми акультураційної взаємодії споріднених мов присвячено цю статтю. Її мета – визначити історичні передумови умов такої акультураційної мовної взаємодії, виявити деякі чинники мовної переваги чи недорозвиненості однієї мови відносно іншої та визначити наслідки і шляхи подолання їх у процесі розбудови національної мовної картини світу як чинника розвитку національного культурного простору.

Не маючи завданням проаналізувати витоки, становлення й розвиток української літературної мови у продуктах її творчості і, власне, їх критичного аналізу з позицій бачення різних часових відрізків історії та впливи, які вона протягом цього розвитку відчувала з різних сторін з урахуванням і суто лінгвістичної, і політичної, і культурної складової цих впливів, зупинимось тільки на характерних тенденціях цього розвитку в історичний період. Коли вже можна говорити про сталий характер виявлення і самореалізації української літератури, що розглядається у частині найбільш загальних оцінок і окреслення тенденцій її поступу (історичного проходження шляхом утілення і відбитку різних сторін національної культури) у баченні зокрема авторитетного та об'єктивного, хоча б з погляду невключеності в систему тотального ідеологічного пресингу радянського часу дослідника Д. Чижевського. У його енциклопедичному дослідженні української літератури [2] звернемо увагу на послідовну й системну оцінку її стану з погляду загальноєвропейського літературного процесу. Фактично, йдеться про визначення відповідності параметрів української літератури тенденціям і напрямам розвитку літератури європейської, яка мислиться у позасвідомій іноді європоцентричності нашого світогляду співмірною або тотожною світовому розвитку літератури. Наголосимо, що розгляд деяких позицій Д. Чижевського не має за мету системний аналіз його бачення літературного процесу в Україні, а сприяє досягненню однієї тактичної мети цього матеріалу: переконатись, що його бачення розвитку літератури української з періоду, означеного як класичний (тобто зразковий, такий, що демонструє найкращі надбання), наводить на думку (як одну з можливих висновків наведеного аналізу) про своєрідну вторинність українського мовно-літературного процесу. Не у значенні приниження його самостійності і самобутності у процесах європейського і світового поступу культури, а як визначений певними законами генези мовного розвитку стан відповідності та спроможності виконання мовою функції вміщення і розвитку смислів самого буття, їх смислового примноження та аксіологічної реалізації у зіставленні з розвитком російського літературного процесу. Зрозуміло, вторинність українського літературного процесу слід розглядати крізь

призму історичної відносності таких оцінок взагалі. Але можливість зрозуміти перспективу позитивної зміни для української мовної картини світу, у разі усвідомлення її обмеженості, стає фактом зміни реальності саме з огляду на дію енергетичних чинників у мовній трансформації, про що вже йшлося.

Наведемо тільки одне спостереження мислителя. У розділі «Літературний класицизм» Д. Чижевський торкається питання про духовну цінність «українського літературного продукту». З цієї характеристики не слід робити остаточні та нищівні висновки, але один, що стосується аргументації підходу у цьому матеріалі можна зробити впевнено: українська література (допоки ще) не несе у собі власного, виростаючого з духовної основи буття, прагнення та нездоланної потреби відповіді на виклики фундаментальних суперечностей самого буття, які у вигляді релігійних, моральних, психологічних, соціальних тощо протиріч склали мовну (і літературну) європейську картину світу. Адже саме цей онтологічний виклик роздирав західну філософсько-культурологічну думку, а літературні твори та писемні пам'ятки духовного пошуку ставали щоразу способом «прошкрябування» відповіді на ці виклики: від Августина, Т. Кампанелли і М. де Сервантеса до Ф. Кафки, А. Камю й І. Буніна. Чи то потім, чи в єдиному процесі, але це ставало матеріалом вивчення, формою і способом зміни життєвого укладу країни і народу. Натомість обмежимося у статті тільки однією, але центральною характеристикою, загальні відлуння якої та варіації повторюються і в інших розділах:

«Український класицизм був слабкий та маловиразний <...> Класицизм повертався до естетичних ідеалів античності. Уявлення про ці ідеали, розуміється, було своє власне, що в дійсності лише користалося певними, не завжди правильно витовмаченими, елементами античної естетики, щоб збудувати свою власну естетичну систему. Тому може й можна було б назвати “класицизм” “псевдокласицизмом”, як це робили деякі історики літератури 19 та початку 20 віку. Але цей вираз “псевдокласицизм” тоді вживали цілком неісторично, бажаючи підкреслити невдаість, недокладність, маловартність літератури цієї течії: це було негативне ставлення до певної літературної течії, подібне до ставлення тих самих часів до літератури барока. Отже, ліпше цієї неісторичної та несправедливої назви “псевдокласицизм” не вживати.

Ми будемо говорити про “класицизм” та “класицистів”; можна було б вживати слова “класики”, але ми хочемо усунути можливість змішування з словом “класик” в іншому значенні – письменник, що належить до невеликого кола найбільших (мовляв “класичних”) письменників даного народу <...> “Неповній нації” відповідає здебільша неповна література. Такою була і література українського класицизму <...>»¹.

Далі варто звернути увагу на вказівку Д. Чижевського щодо вимушеного панування «народної мови» в літературі, що можна розглядати якраз однією з причин занепаду її варіативних можливостей щодо створення динамічної мовної картини світу. Потенції розвитку мовної картини світу перемістились саме в руслі розвитку панівного класу у сферу російського «вищого світу» і вели до впорядкованого за видами і водночас вільного, ігрового, «благородного» тощо проведення дозвілля у дворянському, насамперед, середовищі. Отже, можна вказати на ще одну причину, яка у певному контексті теж є наслідком і підставою для розуміння глибинних витоків двоїстості національного характеру і примхливості якщо не тієї ж недовимірності української долі у вітчизняному ж просторі. Це перманентна відсутність істинної на-

¹ Чижевський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – С. 326–327, 330.

ціональної аристократії, що відзначала вже О. Кобилянська. А її твори стали чи не першими і майже поодинокими конкурентоспроможними зразками психологічної української прози. На опорну і принципову для розвитку суспільства культуротворчу роль національної аристократії (в істинному значенні цього поняття) звернув увагу видатний український літературний критик, письменник і громадський діяч І. Дзюба в контексті аналізу творчості письменниці, яка «<...> наприклад, висловлює жаль про те, що українська нація втратила свою родову аристократію <...> яка, на жаль, була нечисленною і швидко розгубила свої сили»¹.

Таким чином, національна мовна картина світу, хоча й підпорядкована принципу змін, як і будь-яке явище, відображала переважно вихідний та законсервованій у межах своєї недовимірності стан досить схематичної вторинної та якоїсь «захлявної» світоглядності, до якої всі характеристики у вигляді бароковості, романтизму, багатства виражальних засобів тощо можуть застосовуватися тільки за умови зазначення точного адресата їх поширення. Насправді, українська мова і література (а не «народна мова»), як по справжньому органічна і невід'ємна умова спілкування і мислення, до сьогодні була надбанням досить вузького прошарку української інтелігенції, переважно радикально чи приховано патріотичного спрямування, і не мала вкоріненості у широкі соціальні верстви у частині ідей поширення розвитку та використання саме мови і літератури. Інакше приклади Г. Сковороди (твори якого не можна вважати україномовними без попередньої домовленості), а також М. Гоголя, М. Булгакова, А. Ахматової, М. Бердяєва, та ін., які вважаються російськими письменниками і діячами культури українського походження, не були б намертво підперті статистичним фактом побутового використання російської мови більш ніж 80 відсотками українського населення². Можливо, питання про те, чому Г. Сковорода не писав українською, має зрозумілу відповідь хоча б з огляду на те, що української літературної як такої ще не було, національної філософської як такої взагалі немає. Наприклад, у проблемній площині можна розглядати питання, як це, до речі, робить і Д. Чижевський, про справедливість використання понять «німецька» чи «англійська» філософія³. М. Бердяєв потрапляє за цією ознакою до категорії філософів, які вплинули на розвиток людського духу в різних країнах, а М. Булгаков та А. Ахматова – до категорії письменників, яких можна вважати належними, звісно, з великою мірою умовності, до статистичних наслідків процесу акультурації, про що вже йшлося. Але чому не писав українською сучасник Кобзаря М. Гоголь? Виявляється, це питання виникло не зараз. Зі статті російськомовного дослідника зазначеної теми можна взя-

¹ Дзюба І. З криниці літ : у 3 т. – Т. 3 : Літературні портрети. Дніпровський меридіан. Зі спогадів / Іван Дзюба. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 232, 235.

² Для створення об'єктивного уявлення можна порівняти деякі цифри, які є у відкритих джерелах: 2012 року з 56% та 40% громадян, які вважали, відповідно, рідною мовою українську та російську, мовою спілкування обирали українську у родині 45% та 39% а обидві – 15%. На роботі, відповідно, 42%, 36% та 21%. (Див.: Українська мова в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki> – Дата доступу: 15.01.2016).

У 2004 році із загальної кількості книг, проданих в Україні, 95% (крім підручників) становили російськомовні. Згідно з дослідженнями Інституту Геласа, проведеними 2008 року, 83% опитаних громадян надали перевагу російській мові для інтерв'ю представникам Інституту. (Див.: Русский язык на Украине. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> – Дата доступу: 15.01.2016).

³ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. – С. 14.

ти деякі відомості та зробити певні висновки: перший біограф М. Гоголя П. Куліш вважав однією зі щасливих випадковостей той факт, що мовою творчості письменника стала російська, а не українська, оскільки начебто у М. Гоголя не було такого знання мови, яке забезпечувало б йому повну творчу свободу; до цієї думки, начебто схилявся і Т. Шевченко, який насправді обожнював автора «Ревізора». Автор статті не погоджується з тим, що М. Гоголь не знав рідної мови і доводить цю думку досить переконливо. Однак для того тільки, щоб ще більш переконливо довести іншу: М. Гоголь не міг не розуміти різниці між побутовим «балаканням» та «писаннями», тобто українською літературною мовою. А для останньої, на той час, не були ще вироблені норми. Зазначене було б перешкодою на його письменницькому шляху і не давало б можливості для вирішення тих універсальних завдань, які він від початку ставив перед собою. Обмеженість української літературної мови звужувала би сферу впливу його слова, яке не почує і не поцінує Росія, тим більше – усе людство. Адже М. Гоголь вимірював своє літературне майбутнє саме такими найвищими критеріями, загальнолюдським масштабом. Відзначає автор і неможливість, точніше катастрофічну втрату унікальності та смислової наповненості і неповторності гоголівської мови у перекладі його творів українською мовою¹.

У зв'язку із зазначеним, розглянемо цю проблему більш детально. Ідеться про мовну синергію і здатність певної мови самовідтворювати і поширювати семіозисну функцію мови у процесі її використання. Український філолог О. Селіванова виявляє суттєві аспекти цієї проблеми і переконливо доводить тезу про нерівність мов у цій сфері. Наведемо деякі приклади перекладу з роману «Майстер і Маргарита», які проаналізувала дослідниця, і прокоментуємо. «Найбільш численними є випадки деметафоризації слів оригінального тексту в перекладі. Наприклад, метафоричні дієслова звучання, донорською зоною яких є домен трудової діяльності, перекладач замінив прямими значеннями відповідників (пор.: *“утихли истерические женские крики, отсверлили свистки милиции”*² і *“вицухли істеричні жіночі зойки, відсюрчали свистки міліції”*³). М. Булгаков нерідко використовує подібну метафору, щоб посилити слухові відчуття адресата, але перекладач компенсує її функцію добором експресивно зарядженого відповідника (пор.: *“тривожно загремели звонки”*⁴ – *“тривожно задзеленчали дзвоники”*⁵). Прикметники із семантикою звучання, уживані в оригіналі в метафоричному значенні, у кількох випадках перекладач ігнорує, порушивши цим експресивне й образне тло перекладу: *“<...> вырвался и полетел громовой виртуозный вальс и послышалось пыхтение машин”*⁶ – *“вирвався і полетів гу-*

¹ Барабаш Ю. «Своего языка не знает...», или Почему Гоголь писал по-русски? [Электронный ресурс] / Ю. Барабаш // Вопросы литературы : науч. журн. – 2011. – № 1. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/voplit/2011/1/ba2.html> – Дата доступа: 15.01.2016.

² Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы / Михаил Булгаков. – М. : Худож. лит., 1988. – С. 51.

³ Булгаков М. О. Майстер і Маргарита. Роман / М. О. Булгаков ; пер. з рос. М. А. Білоруса. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 61.

⁴ Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы / Михаил Булгаков. – М. : Худож. лит., 1988. – С. 121.

⁵ Булгаков М. О. Майстер і Маргарита. Роман / М. О. Булгаков ; пер. з рос. М. А. Білоруса. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 133.

⁶ Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы / Михаил Булгаков. – М. : Худож. лит., 1988. – С. 226.

*чний віртуозний вальс і почулося чахання машин*¹. У подальшому контексті перекладач намагається компенсувати втрати і здійснює трансметафоризацію, зруйнувавши авторську метафору і замінивши залежний від метафоричного дієслова прислівник, щоб створити відповідне семантичне узгодження: *“и вальс над садом ударил сильно”*² – *“і вальс над садом заgrimів ще гучніше”*³. Експресивний компонент прямих значень українського відповідника – дієслова руху – також визначає баланс де-метафоризації в перекладі (пор. *“автобус, летящий к Арбатской площади”*⁴ і *“автобус, який мчав до Арбатського майдану”*^{5, 6}).

Дослідниця не тільки вказує на неточності перекладу, які можуть йти від недостатнього відчуття слова перекладачем. У наведеному далі уривку головною проблемою є відсутність в українській мові багатих, більших за обсягом значень слів та можливостей їх семіозисного перетину у процесі знаходження відповідників критичній множині слів російської літературної мови.

«Коровьев кlyнул носом в стену»⁷ – «Коров'єв ткнувся носом у стіну»⁸; «а шляпа то и дело наезжала борову на глаза»⁹ – «а капелюх усе зсовувався кнурові на очі»¹⁰. Останні два приклади в перекладі позначені втратою гумористичного ефекту, створеного дієслівною метафорою»¹¹.

Спробуємо дати свій, більш розгорнутий аналіз ще одного прикладу збіднення і трансформації перекладу, який розглядає дослідниця. «Приміром, стукіт кількох сотень копит не можна передати словом цокіт, як це зробив перекладач. М. Булгаков був більш точним й обрав метафоричний іменник звучання: «<...> Донеслись до слуха прокуратора слабые звуки труб и стрекотанье нескольких сот копыт»¹²»¹. Російське

¹ Булгаков М. О. Майстер і Маргарита. Роман / М. О. Булгаков ; пер. з рос. М. А. Білоруса. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 243.

² Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы / Михаил Булгаков. – М. : Худож. лит., 1988. – С. 228.

³ Булгаков М. О. Майстер і Маргарита. Роман / М. О. Булгаков ; пер. з рос. М. А. Білоруса. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 245.

⁴ Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы / Михаил Булгаков. – М. : Худож. лит., 1988. – С. 54.

⁵ Булгаков М. О. Майстер і Маргарита. Роман / М. О. Булгаков ; пер. з рос. М. А. Білоруса. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 64.

⁶ Селіванова О. Метафоричні трансформації в українському перекладі роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» [Електронний ресурс] / О. Селіванова. – Режим доступу: <http://selivanova.net/downloads/> – Дата доступу: 15.01.2016.

⁷ Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы / Михаил Булгаков. – М. : Худож. лит., 1988. – С. 196.

⁸ Булгаков М. О. Майстер і Маргарита. Роман / М. О. Булгаков ; пер. з рос. М. А. Білоруса. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 210.

⁹ Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы / Михаил Булгаков. – М. : Худож. лит., 1988. – С. 236.

¹⁰ Булгаков М. О. Майстер і Маргарита. Роман / М. О. Булгаков ; пер. з рос. М. А. Білоруса. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 254.

¹¹ Селіванова О. Метафоричні трансформації в українському перекладі роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» [Електронний ресурс] / О. Селіванова. – Режим доступу: <http://selivanova.net/downloads/> – Дата доступу: 15.01.2016.

¹² Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы / Михаил Булгаков. – М. : Худож. лит., 1988. – С. 292.

«цокот» може бути стандартно перекладено українською як «цокіт». Але що робити з російським словом «стрекотань»? Адже сполучення «стрекотание копыт» створює уявлення впорядкованої, організованої роботи багатьох механізмів чи їх частин і дає змогу сприймати цей звук як, наприклад, роботу жнивarki, а також асоціюється зі співзвучним цвірінканням хору коників у лузі. Цього разу приховане роздвоєння смислів збуджує уяву думкою про можливість існування істоти (бо кіннота у русі – єдиний організм, який підкоряється іншим, ніж окремий вершник, законам), яка поєднує певну механічну упорядкованість руху і живу природу свого походження. Натомість, українська мова дає один варіант слова «стрекотание» – «скреготання». І воно позначає звук, який видають ті ж коники чи цвіркуни. Але у звуковідтворенні акцентується різкість та жорсткість цього звуку. Чітка асоціація з українським «скреготати» означає видавати жорсткий і неприємний звук тертя грубих, твердих поверхонь – від каменів, плит бетону, скла тощо, до очевидного – скрегіт зубів. Отже, перекладач не міг, принципово, знайти еквіваленту. Адже йдеться не про творчість, у сенсі можливості зміни всіх елементів тексту, а про переклад конкретного сполучення «стрекотание копыт» пропонуваним варіантом слова іншою мовою. Залишається тільки збіднення, втрата, схематичне спрямлення для збереження відповідності.

Дослідниця вказує також на основну проблему перекладу – руйнування найближчого смислового контексту вкорінення метафор. Отже, видається, потрібно змінювати, враховуючи всі ці нюанси, відповідність загальному стилю твору – тобто фактично створювати новий стиль, а також змінювати найближчий контекст. Зазначимо, що саме метафоричність мови і креативна відкритість як сфера семіозисного тяжіння, ймовірно, є «свята святих» кожної мови, тобто є місцем енергетично-смислових трансформацій.

Наведені приклади із статті і коментарі до них можуть бути підтвердженням думки про своєрідну невідповідність української, порівняно з російською, літератури щодо здатності до передання і творення поезики у виявах особливої грайливості мови, у звивах її смислових відтінків, які дають і передають відчуття свободи мови. Мовні перетини у російській постають як норма і мовна гра, від якої читач відчуває насолоду і співпричетність до рухливості образу і самої картини, що міститься в тексті. Вона оживає. І читач стає її творцем, бо метафори розкорковують творчі потенції його власного мовного багажу і думки. В українській – за умови оригінального тексту – переважно немає вільної просторовості мовного оперування метафорами і немає поштовху засобами мовного творення, аглютинації і перетину смислів (що є природним у російській поезії – В. Хлебніков, Д. Хармс, О. Введенський чи той же В. Маяковський), живого відчуття картини описуваного як належності до неї. Особливо це відчувається тоді, коли перекладач не має можливості точно перекласти, тобто ізоморфізувати образ, зберігши його багатство і «живість» російською (українською подається неточний відповідник «жвавість», «гострота»), у мові оригіналу і збагативши його можливостями та оригінальним баченням іншої мови. Іншими словами, якими функціонально передається тільки смисл втрати, а не її цінність – втрачається ефект залучення до живої дії і шлях разом із ним до психологічного оживлення предметів і ситуацій. А це і є насправді головна функція мови – оживити в мовному образі предмет, персонаж, людину, ситуацію. Головне предмет. Тоді він і стає частиною суб'єктивної кар-

¹ Селіванова О. Метафоричні трансформації в українському перекладі роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» [Електронний ресурс] / О. Селіванова. – Режим доступу: <http://selivanova.net/downloads/> – Дата доступу: 15.01.2016.

тини світу, стає твоїм, бо ти йому віддав енергію життя. У цьому загадка кожної мови, але деякі можуть з нею впоратись більш довершено.

Нарешті, можна говорити також про таку важливу у річищі цього розгляду властивість мови і відповідно мовної картини світу як посесивність. Рух думки дослідниці не випадково привів її до вивчення здатності виражати у мові різні способи привласнення, що може бути вказівкою на механізм енергетичного розширення самої мовної картини разом зі здатністю семозисно-метафоричного творення. Дослідниця констатує «здатність російської мовної свідомості уніфікувати різні відношення між предметами, явищами, поняттями, ситуаціями як привласнення, яке когнітивно диференціюється на сім основних типів відношень»¹. Водночас дослідження форм посесивності української мови дають підстави для висновку, що для неї не характерні розвинені мовні форми і засоби визначення і виявлення посесивності. У репертуарі української мовної картини представлені переважно посесивні конструкції наявності / відсутності, які «являють собою різновид буттєвих моделей, що репрезентують буття як нестабільний процес, якому притаманна ознака фазовості: протікання процесу чи стану в часі та зазначення етапів їх існування (початок, тривання, кінець)»². Можливо різниця українського і російського типів світовідношення знаходить своє вираження й у мовній картині світу. Про це, зокрема, свідчить твердження українського дослідника І. Білика: «<...>В російській етнопсихіці “етика драматичних емоцій” є однією з двох найрозвиненіших психічних функцій – “творчою” функцією. “Творча” функція використовується особою як інструмент впливу на оточення, в даному випадку – для створення відповідної емоційної атмосфери, щоб підняти дух людини чи, навпаки, зламати його (залежно від поставлених цілей). Можливо, з цим пов’язана наявність в російській мові надзвичайно розвиненої системи лайливої лексики»³.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що конкурентність мови як головного чинника розбудови національного культурного простору залежить від сукупного впливу дії трьох чинників, або рівнів, які у цьому контексті можна визначити як аксіологічний, семіотичний і граматичний. Перший – аксіологічний, або духовно-світоглядний, визначає загальну питому вагу і представленість ціннісних смислів буття у ментальності нації, здатність останньої бути до них залученою. Це тематика основної духовно-релігійної, епічної, драматичної трагедійно-психологічної прози та лірики, яка відбиває у літературному процесі здатність відгуку на поклик буття (М. Гайдегер). Другий – семіотичний – визначає вже здатність мови до утворення нових смислів у процесі функціонування мови як знакової системи. Тут важливим є обшир тих можливостей, які є у мові як інструменті передання й розвитку смислів першого рівня. Українська літературна мова, на нашу думку, не перебуває на найвищих сходинках у цьому відношенні. Третій рівень – морфо-синтаксичний. Навіть побіжне звернення до цієї теми підтверджує висловлене й розглянуте попередньо твердження про більшу разом із креативно-семіозисною, оціночно-посесивну здатність, яка в суто граматичному

¹ Селіванова О. Категоризація посесивності в російській свідомості й мові. [Електронний ресурс] / О. Селіванова. – Режим доступу: <http://selivanova.net/downloads/> – Дата доступу: 15.01.2016.

² Мелексцева Н. В. Предикати посесивної наявності/відсутності в сучасній українській мові / Н. В. Мелексцева // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – 2012. – Т. 25 (64). – № 1. – Ч. 1. – С. 117–118. – Серия «Филология. Социальные коммуникации».

³ Білик І. Соціально-психологічні основи спілкування: «етика відносин» та «інтуїція здібностей» (мовне вираження) / І. С. Білик // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 3. – С. 10.

і морфо-синтаксичному аспектах впливає з більших можливостей динамічного і гнучкого перебудовування у процесі мовлення тих морфем, лексем, використання зворотів і головне, флексій, які беруть участь у словотворенні і здійсненні мовлення, що забезпечує значну перевагу російської мови саме у живому й безпосередньому комунікативному процесі. Однак ця тема саме внаслідок її суто філологічної спеціалізації не може бути розглянута більш детально у цьому контексті.

Перспектива подальших розробок – поглиблений філолого-культурологічний і філософсько-аксіологічний порівняльний аналіз української і російської мов саме в окреслених аспектах їх функціонування та взаємодії. Вимушеною або природною спільністю багатьох епізодів історії та близькістю морфо-граматичних принципів побудови мов кожного народу, у поєднанні з відмінностями аксіо-семантичного спрямування лексем, що зумовлено об'єктивними розбіжностями соціокультурного розвитку, створюються унікальні можливості для розуміння закономірностей формування культури на рівні мови як основного механізму втілення й функціонування ідеального як фундаментальної філософської категорії, а також визначаються напрями дослідження взаємодії структур по лінії взаємодії «ідеальне – ідеальне» в їх історичному розвитку та якісній різноманітності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барабаш Ю. «Своего языка не знает...», или Почему Гоголь писал по-русски? [Электронный ресурс] / Ю. Барабаш // Вопросы литературы : науч. журн. – 2011. – № 1. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/voplit/2011/1/ba2.html> – Дата доступа: 15.01.2016.
2. Білик І. Соціально-психологічні основи спілкування: «етика відносин» та «інтуїція здібностей» (мовне вираження) / І. С. Білик // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 3. – С. 7–13.
3. Дзюба І. 3 криниці літ : у 3 т. – Т. 3 : Літературні портрети. Дніпровський меридіан. Зі спогадів / Іван Дзюба. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 880 с.
4. Мелекесцева Н. В. Предикати посесивної наявності/відсутності в сучасній українській мові / Н. В. Мелекесцева // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – 2012. – Т. 25 (64). – № 1. – Ч. 1. – С. 116–120. – Серия «Филология. Социальные коммуникации»
5. Николаев В. Г. Аккультурация / В. Г. Николаев // Культурология. XX век : энциклопедия : в 2 т. – Т. 1 : А–Л / под ред. С. Я. Левит. – СПб. : Университетская книга ; Алетейя, 1998. – С. 16.
6. Чижевський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 511 с.
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Орій при УКСП Кобза, 1992. – 230 с.
8. Селіванова О. Категоризація посесивності в російській свідомості й мові. [Електронний ресурс] / О. Селіванова. – Режим доступу: <http://selivanova.net/downloads/> – Дата доступу: 15.01.2016.
9. Селіванова О. Метафоричні трансформації в українському перекладі роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» [Електронний ресурс] / О. Селіванова. – Режим доступу: <http://selivanova.net/downloads/> – Дата доступу: 15.01.2016.

Доманская Е. А. Конкурентность языка как ценностная и историко-культурологическая категория. Рассмотрены факторы конкурентоспособности украинского и русского языка. Утверждается, что конкуренция языка как главного фактора развития национального культурного пространства зависит от совокупного влияния действия таких факторов, или уровней – аксиологического, семиотического и грамматического (морфо-синтаксического). Аксиологический или духовно-мировоззренческий определяет общий удельный вес и представленность ценностных смыслов бытия в ментальности нации, способность последней быть в них вовлеченной. Семиотический – определяет уже способность языка к образованию новых смыслов в процессе функционирования языка как знаковой системы. Здесь важной является масса возможностей, содержащаяся в языке как инструменте передачи и развития смыслов первого уровня. Морфдо-синтаксический – определяет возможности динамического и гибкого перестраивания в процессе речи тех морфем, лексем, использование оборотов и флексий, которые участвуют в словообразовании и осуществлении вещания. Перспектива дальнейших разработок – углублённый филолого-культурологический и философско-аксиологический сравнительный анализ украинского и русского языков именно в определённых аспектах их функционирования и взаимодействия. Вынужденной или естественной общностью многих эпизодов истории и близостью морфо-грамматических принципов построения языков каждого народа, в сочетании с различиями аксио-семантического направления лексем, что обусловлено объективными различиями социокультурного развития, создаются уникальные возможности для понимания закономерностей формирования культуры на уровне языка как основного механизма воплощения и функционирования идеального как фундаментальной философской категории.

Ключевые слова: семиозис, метафора, посесивнисть, язык, литература, языковая картина мира.

Domanska O. A. Competitiveness of Language as a Historical, Cultural, and Ethical Category. The article considers the factors of competitiveness of Ukrainian and Russian languages. It is alleged that the competitiveness of language as the main factor of development of national cultural space depends on the combined effect of three factors, or levels – axiological, semiotic and grammatical (morphological and syntactic). The axiological or spiritual-ideological level determines the overall relative density and representation of the ethical meaning of life in the minds of the nation, the ability of the nation to be involved in it. The second semiotic level determines the ability of language to form new meanings in the functioning of language as a sign system. Language as an instrument of transmission and development of the meanings of the first level holds an incredible amount of potential. The third level – the morphological and syntactical – defines the possibilities of the dynamic and flexible rebuilding of speech morphemes, lexemes, the use of phrases and inflections which are involved in the derivation and implementation of speech. The prospects of further research call for in-depth philological, cultural, philosophical and axiological comparative analyses of Ukrainian and Russian languages from the aspects of their function and interaction. The forced or natural similarities of many historical episodes and the proximity of morphological and grammatical construction principles of every nation, coupled with the differences in axiom-oriented semantic lexemes that exist due to the objective differences of social and cultural development, create unique opportunities for understanding the patterns of cultural development with language as a primary mechanism for the implementation and operation of an ideal as a fundamental philosophical category.

Keywords: semiosis, metaphor, the possessive, language, literature, linguistic picture of the world.